
Wprowadzenie

Na wzorce konsumpcji realizowane w gospodarstwach domowych wpływa wiele czynników, a jednym z nich jest lokalizacja gospodarstwa domowego. Odmienność zachowań konsumentów zamieszkujących różne obszary jest determinowana możliwościami zaspokajania potrzeb oraz cechami członków tworzących te gospodarstwa domowe, hierarchia potrzeb jest bowiem zasadniczo stała. Z przeglądu literatury przedmiotu wynika, że wieś stanowi miejsce gorzej dopasowane do dokonywania konsumpcji towarów i usług niż miasto, także cechy socjodemograficzne oraz ekonomiczne społeczności wiejskiej są odmienne od tych charakteryzujących społeczność miejską. Z drugiej strony wskazuje się, że społeczność wiejska jest wielorako zróżnicowana. W wielu opracowaniach naukowych i raportach (GUS, Diagnoza społeczna, CBOS) wieś wskazuje się jednak jako jedną kategorię, i porównuje ją z miastami, które to dzielone są na kilka kategorii w zależności od liczby mieszkańców (miasta do 20 tys. mieszkańców, miasta od 20 tys. do 100 tys. mieszkańców itd.). Takie podejście do badania – choć ciekawe poznawczo, gdyż ukazuje pewną specyfikę tej części gospodarstw domowych, głównie przez pryzmat ich cech socjodemograficznych i ekonomicznych – utrwała pewien stereotyp, mianowicie, że wiejska społeczność jest jednorodna.

Tymczasem czterdziestoprocetowa grupa polskiego społeczeństwa, jaką tworzą wiejskie gospodarstwa domowe, jest zróżnicowana pod wieloma względami, między innymi pod względem konsumpcji. Istnieje kilka typów wiejskich gospodarstw domowych, które reprezentują charakterystyczne dla siebie wzorce konsumpcji. Owe wzorce stanowią o specyfice poszczególnych grup wiejskich gospodarstw domowych i są wynikiem zmian, które przebiegają równocześnie w wielu płaszczyznach: społecznej, kulturowej, ideowej. Wpływa na nie cała gama czynników społecznych, ekonomicznych, środowiskowych i politycznych.

Chęć zgłębienia wiedzy o konsumpcji w wiejskich gospodarstwach domowych stała się bodźcem do sformułowania celów badawczych i postawienia hipotez badawczych. **Celem** naukowym opracowania jest rozpoznanie specyfiki wzorców

konsumpcji realizowanych w różnych typach wiejskich gospodarstw domowych, co posłuży do oceny poziomu i warunków życia mieszkańców wsi.

Do osiągnięcia celu naukowego służyła realizacja zadań szczegółowych wykonywanych na poszczególnych etapach badań, mianowicie:

- próba wymienienia czynników wpływających na różnice we wzorcach konsumpcji oraz znalezienia przyczyn zmian w konsumpcji w wiejskich gospodarstwach domowych w latach 2004–2014;
- zastosowanie wielowymiarowych metod statystycznych do delimitacji grup gospodarstw domowych pod względem wzorców konsumpcji;
- eksploracja wzorców konsumpcji w wiejskich gospodarstwach domowych i charakterystyka ekonomiczna, społeczno-demograficzna oraz związana z usytuowaniem gospodarstwa domowego, reprezentujących te wzorce;
- identyfikacja zmian i różnic we wzorcach konsumpcji na wsi;
- identyfikacja sytuacji dochodowej w różnych typach wiejskich gospodarstw domowych;
- diagnoza wyposażenia wiejskich gospodarstw domowych w instalacje techniczno-sanitarne oraz dobra trwałego użytku;
- rozpoznanie różnic we wzorcach konsumpcji oraz w wyposażeniu między poszczególnymi typami miejskich i wiejskich gospodarstw domowych w celu wyznaczenia kierunków aspiracji gospodarstw wiejskich do poziomu życia¹ gospodarstw miejskich.

Postawiono następujące **hipotezy badawcze**:

- H1: Znaczna dywersyfikacja w poziomie i strukturze dochodów mieszkańców wsi oraz różnice społeczno-demograficzne między gospodarstwami domowymi stanowią podstawę wyłonienia różnych wzorców konsumpcji.
- H2: W wiejskich gospodarstwach domowych o podobnych cechach społeczno-demograficznych – niezależnie od sytuacji dochodowej – obserwuje się podobne struktury wydatków na towary i usługi konsumpcyjne.
- H3: W wiejskich typach gospodarstw domowych o podobnych wzorcach konsumpcji obserwuje się też większe podobieństwo w strukturach przychodów.
- H4: Poziom dochodu rozporządzalnego w gospodarstwach domowych stanowi najważniejszy czynnik w wyposażeniu wiejskich gospodarstw domowych w dobra trwałego użytku.
- H5: Wiejskie gospodarstwa domowe cechuje niższy poziom konsumpcji oraz gorsze wyposażenie w dobra trwałe w porównaniu do miejskich gospodarstw domowych.

¹ Pojęcie **poziomu życia** rozumiane jest za Teresą Słaby jako stopień zaspokojenia potrzeb materialnych i kulturalnych przy istniejącej infrastrukturze umożliwiającej to zaspokojenie. T. Słaby 1990. Poziom życia, jakość życia. *Wiadomości Statystyczne*, nr 6, s. 25.

W niniejszej monografii podjęto próbę wielowymiarowej analizy obranego problemu. Postawiono wiele pytań dotyczących zachowań członków gospodarstw domowych na wsi². Identyfikacja grup gospodarstw domowych z charakterystyką ich cech jest niezwykle istotna dla polityki państwa, samorządów oraz przedsiębiorców. Każda wyłoniona grupa wymaga innego specyficznego podejścia do rozwiązania określonych problemów. Podziały gospodarstw domowych są ważne, gdyż, jak twierdzi Angus Deaton – nagrodzony przez Komitet Noblowski za badania w obszarze konsumpcji, ubóstwa i dobrobytu – nierówności i ubóstwo nie są widoczne bez podziałów³. Zaprezentowane analizy stanowią ważne zagadnienie w skali mikro – z punktu widzenia zarządzania finansami w gospodarstwach domowych oraz w skali makro – ze względu na związek z poziomem rozwoju społeczno-gospodarczego.

Przedmiotem badań są zagadnienia rozwoju konsumpcji gospodarstw domowych. Zakres podmiotowy obejmuje gospodarstwa domowe zlokalizowane na wsi. Zakres czasowy badania obejmuje lata 2004–2014. Wybór ram czasowych został zdeterminowany chęcią poznania zmian, jakie dokonały się w konsumpcji w większych gospodarstwach domowych w pierwszej dekadzie po przystąpieniu Polski do Unii Europejskiej.

Problem naukowy, przyjęte hipotezy badawcze oraz cel monografii, a także charakter danych statystycznych zdecydowały o wyborze metod badawczych. Do delimitacji typów gospodarstw domowych reprezentujących określone wzorce konsumpcji posłużono się analizami skupień Warda i k-średnich, po wcześniejszym utworzeniu operacyjnych jednostek taksonomicznych. Metody te dały możliwość efektywnej realizacji obranego celu. Analiza skupień wydaje się metodą niezbędną w porządkowaniu gospodarstw domowych w grupy. Procedura ta umożliwia identyfikację względnie jednorodnych grup obiektów w oparciu o wybrane charakterystyki.

Do osiągnięcia przyjętego celu badawczego i weryfikacji postawionych hipotez służyły studia polskiej i obcojęzycznej literatury poświęconej konsumpcji i wsi.

² Pojęcia wieś i obszary wiejskie w literaturze naukowej są różnie definiowane i rozumiane. Szerzej o różnicach w znaczeniu wspomnianych pojęć w: M. Stanny 2014. Wieś, obszar wiejski, ludność wiejska – o problemach z ich definiowaniem. *Wielowymiarowe spojrzenie. Wieś i Rolnictwo*, 1 (162), s. 123–138.

Przeprowadzone analizy własne dotyczą gospodarstw domowych zlokalizowanych na wsi, definiowanych zgodnie z nomenklaturą przyjętą przez GUS. Więcej informacji w rozdziale *Metodyczne aspekty...*

³ A. Deaton 2015. *Measuring and understanding behavior, welfare, and poverty*. No. 2015-3. Nobel Prize Committee.

Zasadniczym motywem naukowym niniejszej monografii jest wzbogacenie dorobku nauk społecznych w następujących sferach badawczych:

1. Podjęcie tematu zaniedbanego badawczo w nauce polskiej

Problem konsumpcji podejmowany jest w wielu opracowaniach naukowych, jednak głównie w odniesieniu do ogółu gospodarstw domowych lub w zależności od kryteriów powszechnie znanych w tym obszarze badawczym, czyli na przykład ze względu na poziom osiągniętych dochodów, status społeczno-ekonomiczny gospodarstwa domowego, miejsce lokalizacji gospodarstwa domowego⁴. Istnieją też opracowania, w których autorzy podejmują próbę badania konsumpcji w miejskich gospodarstwach domowych ze względu na różne kryteria wyróżniające⁵ lub też porównują konsumpcję między miastem a wsią⁶. Brakuje opracowań dotyczących konsumpcji, które odnosiłyby się jedynie do wiejskich gospodarstw domowych, w których wyróżnione byłyby typy gospodarstw ze względu na charakterystyczne dla nich cechy konsumpcji. W obszarze konsumpcji wiejskie gospodarstwa domowe traktowane są w większości opracowań jako jednolity typ, a w rzeczywistości cechuje je wysokie zróżnicowanie, które dostrzegane jest w badaniach z innych obszarów tematycznych⁷. Niniejsza monografia stanowi próbę podjęcia w sposób względnie kompleksowy i wieloaspektowy problematyki konsumpcji w wiejskich gospodarstwach domowych, która to tematyka jest w nauce polskiej niedostatecznie eksplorowana badawczo. Opracowanie wypełnia ważną niszę istniejącą w teorii z zakresu konsumpcji, a także lukę na rynku wydawniczym.

2. Usystematyzowanie wiedzy na temat wzorców konsumpcji, ze szczególnym uwzględnieniem wiejskich gospodarstw domowych

W publikacji zebrano i uporządkowano wiedzę o wzorcach konsumpcji. Wskazano na rolę potrzeb i konieczności dokonywania wyboru oraz na czynniki

⁴ H. Dudek, G. Koszela, J. Landmesser 2012. Wpływ sytuacji dochodowej na strukturę wydatków gospodarstw domowych. *Zeszyty Naukowe SGGW w Warszawie. Ekonomika i Organizacja Gospodarki Żywnościowej*, nr 97, s. 237–247; A. Kozera, R. Głowicka-Wołoszyn, J. Stanisławska 2015. Niedobory konsumpcji w gospodarstwach domowych w ujęciu regionalnym w Polsce. *Handel Wewnętrzny*, 4 (357), s. 156–166.

⁵ T. Zalega 2012. *Konsumpcja w wielkomiejskich gospodarstwach domowych w Polsce w okresie kryzysu finansowo-ekonomicznego*. Wydawnictwo Naukowe Wydziału Zarządzania Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa; T. Zalega 2011. Wpływ kryzysu na postawy i zachowania gospodarstw domowych wysoko-dochodowych. *Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy / Uniwersytet Rzeszowski*, nr 18, s. 468–485.

⁶ M. Utzig 2015. Wydatki konsumpcyjne wiejskich i miejskich gospodarstw domowych a zmiany ich dochodów. *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, 17(4), s. 330–335.

⁷ M. Halamska 2014. Struktura społeczna współczesnej polskiej wsi. Zróżnicowanie regionalne. *Więś i Rolnictwo*, 1 (162), s. 81–96; A. Rosner 2014. Migracje wewnętrzne i ich związek z przestrzennym zróżnicowaniem rozwoju społeczno-gospodarczego wsi. *Więś i Rolnictwo*, 1 (162), s. 63–79; J.S. Zegar 2016. Esej o rozwoju rolnictwa i wsi we współczesnych uwarunkowaniach. *Studia Obszarów Wiejskich*, 42, s. 9–22.

wpływające na tworzenie się różnych wzorców konsumpcji. Wskazano również na zmiany, jakie dokonały się w wiejskich gospodarstwach domowych w ostatnich latach i ich związek ze zmianą wzorców konsumpcji. Podjęto próbę znalezienia odpowiedzi na pytania dotyczące wpływu procesów integracyjnych i globalizacyjnych na rozwój wiejskich gospodarstw domowych oraz zmian, które dokonały się w aspekcie demograficzno-społecznym i ekonomicznym.

3. Podjęcie analiz w zakresie wzorców konsumpcji i typów gospodarstw domowych je reprezentujących

Analizy autorskie miały na celu dostarczenie wiedzy na temat różnic w poziomie i strukturach konsumpcji w różnych typach wiejskich gospodarstw domowych. W konsekwencji nakierowane były na wykazanie odmienności w wybieranych koszykach towarów i usług w zależności od cech ekonomicznych, społeczno-demograficznych członków gospodarstw domowych oraz cech związanych z mieszkaniem i stanem posiadania ziemi, jak również z miejscem lokalizacji gospodarstwa domowego.

Analizy przeprowadzono z wykorzystaniem indywidualnych, niepublikowanych danych z badań budżetów gospodarstw domowych Głównego Urzędu Statystycznego. Przeprowadzone analizy miały na celu pogłębienie wiedzy na temat konsumpcji w wiejskich gospodarstwach domowych, mogą także stanowić inspirację badawczą do dalszych badań.

W zaprezentowanym opracowaniu treść kolejnych rozdziałów dobrana została pod kątem realizacji celu pracy i weryfikacji hipotez badawczych. Treść monografii ujęto w sześciu rozdziałach, poprzedzono wstępem i zakończono podsumowaniem.

Pierwszy rozdział ma charakter teoretyczny. Wyjaśniono w nim pojęcie konsumpcji, wzorca konsumpcji oraz modelu konsumpcji. Wskazano na czynniki wpływające na tworzenie się różnych wzorców konsumpcji oraz na współczesne przyczyny zmian tych wzorców. Podjęto też próbę wskazania znaczenia typologii w badaniach gospodarstw domowych. Przedstawiony rozdział opracowania stanowi podłoże teoretyczne do dalszych analiz.

Opisu metodyki delimitacji wzorców konsumpcji w gospodarstwach domowych oraz miar wykorzystanych w badaniach własnych dokonano w drugim rozdziale niniejszej monografii. W rozdziale tym wskazano również na problemy pojawiające się w trakcie realizacji badania oraz przedstawiono wstępne wyniki analiz. Wyjaśniono także ważniejsze pojęcia pojawiające się w publikacji.

W rozdziale trzecim dokonano egzemplifikacji wzorców konsumpcji wyłonionych w poszczególnych latach analizy wraz z charakterystyką typów wiejskich gospodarstw domowych je reprezentujących.

W rozdziale czwartym scharakteryzowano zmiany, jakie dokonały się w strukturze wydatków w wiejskich gospodarstwach domowych w latach 2004–2014.

Wskazano także na różnice w hierarchii wydatków towarów i usług konsumpcyjnych w wyróżnionych typach wiejskich gospodarstw domowych.

Sytuację dochodową w różnych typach wiejskich gospodarstw domowych przedstawiono w piątym rozdziale niniejszej monografii. Wskazano zarówno na źródła dochodów i zmiany ich poziomu, jak i na subiektywną ocenę sytuacji dochodowej. Następnie przedstawiono przeciętną skłonność do konsumpcji w wiejskich gospodarstwach domowych, a także odniesiono się do aspektów związanych z oszczędnościami i zadłużaniem się w tych gospodarstwach.

Rozdział szósty odnosi się do warunków mieszkaniowych. Zaprezentowano w nim wyposażenie w dobra trwałego użytku w wiejskich gospodarstwach domowych. Omówiono wyposażenie poszczególnych typów gospodarstw w instalację sanitarno-techniczną oraz w sprzęt informacyjno-rozrywkowy, zmechanizowany sprzęt gospodarstwa domowego, a także środki transportu i nieruchomości.

W rozdziale siódmym dokonano porównania konsumpcji między wiejskimi a miejskimi gospodarstwami domowymi, odnosząc się zarówno do oceny zaspokojenia potrzeb, jak i do struktury wydatków oraz zasobności w dobra trwałego użytku. Wskazano też na główne różnice we wzorcach konsumpcji między tymi samymi typami wiejskich i miejskich gospodarstw domowych.

Układ książki jest nietypowy, gdyż zwykle przyjmuje się, że dopiero po omówieniu sytuacji dochodowej oraz stanu majątkowego w gospodarstwach domowych następuje studium konsumpcji w tychże gospodarstwach. Umieszczenie rozdziałów dotyczących sytuacji dochodowej oraz wyposażenia gospodarstw domowych w dobra trwałego użytku po rozdziale odnoszącym się do wydatków w gospodarstwach domowych przeczy logicznie i zwyczajowo przyjętej konwencji układu opracowania w tym obszarze badawczym. Jednak głównym celem publikacji była próba ukazania wzorców konsumpcji według typów gospodarstw domowych. I dopiero po wyodrębnieniu tychże typów gospodarstw domowych (typologizacja gospodarstw została przeprowadzona na podstawie poziomu wydatków na kategorie towarów i usług konsumpcyjnych) była możliwa analiza ich dochodów oraz zasobności w dobra trwałego użytku.

Przeprowadzone badania i wnioski z nich wypływające stanowią będą podstawę do dalszych dociekań i analiz badawczych w obszarze wzorców konsumpcji i typów wiejskich gospodarstw domowych. Problematyka będąca przedmiotem rozważań wymaga bowiem stałej aktualizacji wiedzy. Należy podkreślić, że badania konsumpcji w wiejskich gospodarstwach domowych mają duże znaczenie teoretyczne i praktyczne.